

פתח דבר: 50 לתיאוריה וביקורת

איתן בר־יוסף

"תיאוריה וביקורת הוא כתב־עת לעיון ביקורתי בחברה ובתרבות בישראל" – כך נפתחה הצהרת הכוונות שפורסמה בפתח הגיליון הראשון שראה אור בקיץ 1991; הטקסט, שאורכו עמוד אחד, לא היה חתום, והמילים "דברי פתיחה" הופיעו בצד, במאונך. רק בגיליון השני, שראה אור שנה אחר כך, בקיץ 1992, הופיע "פתח דבר" בחתימתו של עדי אופיר, העורך המייסד של כתב העת. בשנים שחלפו מאז הפך פתח הדבר לאחד מסימני ההיכר המובהקים של תיאוריה וביקורת (בעיקר לאור העובדה שרבים מכתבי העת המקבילים בעולם, כמו *Critical Inquiry* למשל, אינם נוהגים לפתוח כל גיליון בהקדמה פרי עטו של העורך). כשהם נקראים ברצף, 46 פתחי הדבר שפורסמו לאורך השנים מספרים סיפור מורכב להפליא: זהו סיפורו של תיאוריה וביקורת ובה בעת גם סיפורו של המקום הפוליטי, ההיסטורי, החברתי, המקצועי והנפשי שבו אנו פועלים, אותו "מקום" שמערכת כתב העת ביקשה ועודנה מבקשת להגדיר "באופן רחב ופתוח" ככל האפשר (כפי שמצהיר הטקסט הקצר שהחל להתנוסס על הכריכה האחורית של כתב העת מגיליון 16, הראשון בעריכתו של יהודה שנהב, ועד היום).²

1 גיליון 12-13 (המוכר גם בשם 48 ל50) וגיליון 38-39 היו גיליונות כפולים וכללו רק פתח דבר אחד, ולכן מספר פתחי הדבר קטן ממספר הגיליונות.

2 בדברי הפתיחה של הגיליון הראשון עדיין אין התייחסות לאפשרות להגדיר "באופן רחב ופתוח" את שאלת ה"מקום". אדרבה, הפסקה האחרונה של הצהרת הכוונות קובעת (בתוגה מסוימת) כי "תיאוריה וביקורת הוא כתב־עת ישראלי, מפני שישראל – מקום, חברה, תרבות – היא ההקשר שבו צומח העיון, שאליו מכוונת הביקורת, אבל גם: האופק המגביל את המחשבה. ועוד יותר מכך, הבמה היא ישראלית, מפני שהעבודה האינטלקטואלית, שלה ישמש כתב־העת זירה ומסגרת, היא דרך השתתפות במשחק המורכב והמעיק של חיים בישראל".

פתח הדבר נועד, בראש ובראשונה, להציג את מאמרי הגיליון (ובמקרה של גיליונות נושא, גם להסביר את התמה וחשיבותה).³ אולם מעבר לתמצות של המאמרים המתפרסמים – הטענה, המתודולוגיה, החשיבות, החידוש – פתח הדבר גם הנהיר לעיתים קרובות את ההיגיון שהנחה את סדר שזירת המאמרים; הצביע על הזיקה בין המחקרים והמסות שפורסמו בגיליון לבין מגמות והתפתחויות שחלו בתיאוריה הביקורתית בעולם; ולא פעם גם מיקם את הטקסטים בהקשר של התהפוכות הפוליטיות והחברתיות בישראל ובעולם. קריאה חוזרת בפתחי הדבר ממרחק השנים מאפשרת אפוא למפות את התנועות הטקטוניות שעיצבו את הנוף התיאורטי-ביקורתי בעשורים האחרונים, אבל גם ליצור כרונולוגיה (מקוטעת למדי, יש להודות) של מעשי האלימות והאיוולת, הקטסטרופות והפורענויות, שגדשו את המקום הזה מתחילת שנות התשעים. וכשולי הדברים, עיון בפתחי הדבר מספק גם הצצה לשינויים הפרסונליים בכתב העת ובמכון ון ליר: עורך פורש ועורך בא, פרידה ממזכירת המערכת, תודות לראש המכון היוצא. פה ושם אפשר גם לאתר התייחסות מרומזת – ולעיתים נדירות התייחסות מפורשת – למצוקות שהעיבו על פעילותו של כתב העת או לדילמות שהעסיקו את עורכיו.⁴

המבט לאחור, ממרחק השנים, מאפשר לחשוב מחדש על מה שנראה בשעתו ברור מאלי, לחשוף לקונות וכתמים עיוורים או להצביע על כיווני מחשבה לעתיד. אפשרות כזו התעוררה בשנת 2010, בערב חגיגי שנערך במכון ון ליר במלאת עשרים שנה לתיאוריה וביקורת ולציון תחילת כהונתה של ליאורה בילסקי, העורכת השלישית של כתב העת. הדוברים באירוע – ובייחוד יהודה שנהב, חנן חבר ומיכל בן-נפתלי – ניצלו את ההזדמנות כדי לשרטט קווים לאופיו ולתולדותיו של כתב העת, אבל גם כדי להביט קדימה, אל

3 שלא כמו כתבי עת אחרים המתפרסמים בישראל, בגיליונות תיאוריה וביקורת לא נכללו מעולם תקצירים נפרדים בעברית. תקצירים באנגלית וכן תוכן עניינים באנגלית פורסמו כבר מהגיליון הראשון; פתח הדבר, בתרגום לאנגלית, החל להתפרסם בגיליון 29 (לעיתים לצד התקצירים באנגלית, ואז הופיעו באותו הגיליון שני נוסחים שונים של תיאורי המאמרים). השפה הערבית נוכחת בכתב העת מגיליון 27 ואילך, תחילה בפרסום תקצירים בערבית (שפסק בגיליון 30 וחזר שוב בגיליון 37) ובהמשך (מגיליון 30) בתרגום של פתח הדבר. תוכן העניינים בערבית מופיע מגיליון 46 ואילך. עם השקתו של אתר האינטרנט של תיאוריה וביקורת החלו להתפרסם בו גם תקצירים בעברית – אבל לא בגיליונות המודפסים. החל מגיליון 46 הוחלט, משיקולים של עלות ההדפסה, לפרסם את פתחי הדבר באנגלית ובערבית (וממילא גם את התקצירים) רק באתר כתב העת; תוכן העניינים בשלוש השפות ממשיך להתפרסם בגיליון המודפס. מעמדן של המסות שפורסמו לאורך השנים בכתב העת היה שונה מזה של המאמרים גם בעניין זה: הן זכו לרוב לתיאור קצר בהרבה בפתח הדבר, ותקצירים שלהן לא פורסמו באנגלית או בערבית. השתלשלות העניינים הזו – החושפת את יחסי הגומלין הסבוכים בין הפוליטיקה של הלשון, תשוקותיה ומאוייה של האקדמיה הישראלית, כלכלת הפרסומים והקידומים וכן הדיגיטציה של ההוצאה לאור – ראויה לדיון נפרד.

4 דוגמה יוצאת דופן היא פתח הדבר של יהודה שנהב בגיליון 31 (גיליון נושא שכותרתו 40 ל-67). בפתח דבר זה חשף שנהב בגילוי לב – וגם באומץ, יש לומר – משבר עמוק שפרץ בעת עריכת הגיליון ונסב על סוגיות פוליטיות, משפטיות ופרסונליות.

עבר האופק הביקורתי.⁵ בינתיים חלפו עוד שמונה שנים ופורסמו עוד שנים-עשר גיליונות: עתה, עם הופעת הגיליון החמישים של תיאוריה וביקורת, אנחנו מבקשים לשוב ולהציע רפלקציה כזו, אבל נרחבת ושיטתית יותר.

הופעתו של גיליון היובל הזה איננה עניין מובן מאליו. במהלך הקריאה בפתחי הדבר, בעת הדילוג הנמרץ מגיליון אחד למשנהו, אפשר כמעט לשכוח כמה שברירי הוא קיומו של כתב עת אקדמי בישראל, אפילו כזה ששמו הולך לפניו. בפתח הדבר של גיליון 15, האחרון בעריכתו, כתב עדי אופיר כי "הופעתו של כל גיליון חדש, שהיתה בתחילה מעשה פלא כמעט, נהייתה לעניין שבשגרה. בנוף התרבותי הישראלי הנוכחי, הנשלט כמעט לחלוטין על ידי מדרי רווחיות ורייטינג, על ידי לשון הטלוויזיה וקצבה – שגרת הופעתו של כתב-העת היא מעשה פלא". אופיר כתב את הדברים הללו בשנת 1999; בנוף התרבותי של ישראל כיום, בשלהי 2018, השגרה הזו נדמית פלאית עוד יותר.

לא מדובר רק בתרבות הפוליטית של שלטון הרומס קולות ביקורתיים ומעורר התקרנפות והשתקה; או בתרבות האקדמית בישראל, המקדשת פרסומים בשפה האנגלית ורואה בכתיבה בעברית "בזבוז זמן"; מדובר גם בשינויים שחלו לאורך השנים במעמדו ובאופיו של כתב העת. אין ספק שהפרויקט של תיאוריה וביקורת – לקדם "כתיבה בין-תחומית ורב-תחומית מתוך ביקורת מתמדת על גופי ידע קנוניים" (כפי שכתוב על גבי הכריכה האחורית) – השפיע השפעה יסודית ועמוקה על האקדמיה בישראל. תיאוריות ותפיסות שנחשבו רדיקליות ופרועות עשו את דרכן למרכז, אבל בתוך כך הלכה הביקורת והתמסדה; העיון הביקורתי בתרומתם של מנגנוני הייצוג לשכפול הסדר הקיים הלך ושוכפל בעצמו; ואילו קריאת התיגר כנגד המערכת האקדמית הפכה, במקרים מסוימים, לדוקסה חדשה.

הצלחתו המרשימה של כתב העת הייתה אפוא בעוכריו משום שעמעמה את הלהט והתשוקה שהניעו את הפרויקט בראשיתו. ואילו קהילת החוקרים והתלמידים שהתקבצה סביבו, זו שהייתה בתחילת הדרך מצומצמת אך מחויבת, הפכה עם השנים אמורפית יותר ואיבדה את תחושת הלכידות שאפיינה אותה. שאול סתר, במסה שהוא מפרסם בגיליון זה, נזכר כיצד גמע, כאדם צעיר, את גיליונות תיאוריה וביקורת:

התיאוריה הביקורתית הייתה אז, בסוף שנות התשעים ובתחילת שנות האלפיים, בשיא כוחה האינטלקטואלי, והתשוקה לבוא בשעריה, להיכנס אל הפרדס, הייתה גדולה: [...] אז עוד לא ידעתי שתהליך החניכה ייקטע, נתיביו יתבררו, הבטחותיו ייזרו לרוח; שהארוס של שנות התשעים ייחלש ויתפוגג – יחד עם אוסלו, עם הקוויר, עם השמאל הפוסט-קומוניסטי – ויוגר

5 הרצאתה של בן-נפתלי פורסמה כמסה בגיליון 37 (סתיו 2010). הרצאותיהם של שנהב וחבר נכללו בקובץ ארבע הרצאות על תיאוריה וביקורתית (בהוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2012), לצד הרצאותיהם של עדי אופיר וליאורה בילסקי, ההקדמה של עורך הקובץ גיל אייל, ודברי התגובה של ראש המכון דאז, גבריאל מוצקין.

לבלורות של כתיבת מאמרים שפיטים בלשון הקודש, אנגלית אקדמית; שמהלך הפיכת הביקורת לדיסציפלינה יהפוך אותה לפורה מאוד ובה במידה עקרה עד דכא.

סתר אמנם מתאר בראש ובראשונה את ההקשר המקומי, אולם ברור שהשינויים הללו הם חלק מתהליך שקיעה רחב יותר שמתרחש בשני העשורים האחרונים בפקולטות למדעי הרוח ולמדעי החברה בכל רחבי המערב: התמסדות התיאוריה, לאות גוברת, תחושה של אוברדן דרך, וניסיון, לא פעם נואש, לאתר את ההבטחה התיאורטית הבאה.

*

התהליכים הללו – הפרופסיונליים והאישיים, בישראל ובעולם – ניצבים במוקד הגיליון הזה. היקפו הגדול אינו מאפשר לי לסקור את המאמרים בפירוט הראוי (תקצירים של כל הטקסטים בגיליון מופיעים באתר האינטרנט של כתב העת). תחת זאת אשרטט את קווי המתאר של הגיליון ובתוך כך אנסה להציע סיכום מזדמן, טנטטיבי, של המגמות התיאורטיות והמחקריות שאפיינו את כתב העת בשנים האחרונות.

הגיליון כולל שתי חטיבות, המשקפות את הניסיון להציע מבט יאנוס, אחורה וקדימה. החטיבה הראשונה, שכותרתה "קריאה חוזרת", מציעה עיון אישי-ביקורתי בגיליונות תיאוריה וביקורת. עם תחילת העבודה על הגיליון, לפני כשנתיים, פנינו אל מחברים שפרסמו בכתב העת מאמרים ומסות בולטים, והצענו להם "לשוב אל הטקסט, לבחון מחדש את תכניו, את התקבלותו ואת התהודה שלו וגם לסמן רעיונות חדשים או ביקורת מתוך הפרספקטיבה של השנים שחלפו". ביקשנו מהם להיזכר בחבלי הלידה של הטקסט המקורי ובתהליך הקבלה והפרסום; להתייחס להקשר המחקרי, האקדמי והאישי שבו נוצר; לחזור אל התגובות על המאמר, בראשית הדרך ובהמשך, וגם אל תגובתם שלהם על הביקורת; ולחשוב, ברטרופספקטיבה, מה היו מוסיפים לטקסט, מתקנים או משנים. הדגשנו כי לא מדובר במאמר אקדמי של ממש, אלא ברפלקציה תיאורטית-פרופסיונלית שיש בה גם ממד אישי בלתי נמנע.

הפנייה הולידה דיאלוג מורכב ולעיתים סבוך עם המחברים. לא כולם הבינו, בניסיון ראשון, את אופיו של התרגיל האינטלקטואלי היצירתי הזה; חלקם התלבטו לאיזה טקסט כדאי לשוב, ממש כשם שאנחנו התלבטנו לאילו מחברים לפנות, בעיקר בשל מגבלות המקום. ביקשנו לשלב מגוון חוקרים, מדיסציפלינות שונות ובני דורות שונים; לסמן, ולו בקווים כלליים, נתיב של התקדמות כרונולוגית; לבחור טקסטים שהיו לנקודות ציון חשובות בהתפתחות המחשבה הביקורתית באקדמיה הישראלית; אבל גם למצוא דרך לעסוק במגמות כלליות יותר, שהטקסט הבודד הוא רק חלק מהן.

כסופו של דבר החטיבה הזו כוללת שלושה-עשר טקסטים, המשקפים שלושה סוגים של "קריאה חוזרת". שבעה מחברים חוזרים אל מאמרים ומסות שפרסמו בתיאוריה וביקורת ובוחנים אותם מחדש: אמנון רז-קרקוצקין חוזר אל מאמרו המכונן "גלות בתוך ריבונות"

(שפורסם בשני חלקים, בגיליונות 4 ו-5); מיכל בן-נפתלי חוזרת אל "וזה לא" (גיליון 11); עדנה לומסקי-פדר חוזרת אל "סיפורי חיים של חיילים משוחררים" (גיליון 11); פנינה מוצפי-האלר חוזרת אל "יש לך קול אותנטי" (גיליון 11); חנן חבר חוזר אל "ספרות ישראלית מגיבה על מלחמת 1967" (גיליון 12-13); עמליה זיו חוזרת אל "בין סחורות מיניות לסובייקטים מיניים" (גיליון 25); ואורי רם חוזר אל "הזמן של ה'פוסט'" (גיליון 26). ראוי לציין כי לא החלטנו החלטה מודעת להקדיש תשומת לב כה רבה דווקא לגיליון 11, אבל במבט לאחור אפשר אולי לקבוע כי הגיליון הזה, שראה אור בחורף 1997 – וכלל, נוסף על הטקסטים המוזכרים כאן, שורה של מאמרי מופת שציינו מאה שנים לקונגרס הציוני הראשון (מאת דניאל בוירין, מיכאל גלזמן, יואב פלד ושרה חניסקי) – היה נקודת שיא בפעילותו של כתב העת עד אז, דווקא משום שהיה זה גיליון רגיל לכאורה ולא גיליון מיוחד כמו זה המונמנטלי שבא אחריו וציין חמישים שנים ל-1948. שש שנים לאחר הופעת הגיליון הראשון, אחרי אוסלו ואחרי רצח רבין, הווקטורים של ההתפתחויות הפוליטיות והדיסציפלינריות הצטלבו בעוצמה והניבו גיליון בלתי נשכח.

לעורכי תיאוריה וביקורת לאורך השנים הצענו אפשרות אחרת, פתוחה וגמישה יותר, לקריאה חוזרת: לחזור אל טקסט ספציפי שפרסמו; לשוב ולבחון גיליון נושא שערכו; או לעסוק באופן רחב יותר בעבודת העריכה ובשינויים שחלו במהלך השנים בתיאוריה הביקורתית. לאור ההבדלים היסודיים בעבודתם ובאופיים, לא מפתיע לגלות כי כל אחד מהם בחר בנתיב שונה. עדי אופיר מציג שורה של פרגמנטים המפליגים "בין זיכרון להבנה מאוחרת". מאמרו נפתח בתיאור המניעים והנסיבות שהובילו לייסוד תיאוריה וביקורת: לדבריו, כתב העת נוסד על בסיס "הבנה כמעט אינטואיטיבית של 'תיאוריה' ו'ביקורת'. לשם כך לא היינו צריכים לשאול מהי 'תיאוריה' או מהי 'ביקורת'. העובדה שנמנענו מן השאלות האלה, ובוודאי מכל ניסיון להגיע לתשובות מוסכמות, אפשרה פתיחות למחשבה ביקורתית ולגישות תיאורתיות מגוונות יחסית". מאמרו בגיליון הזה הוא ניסיון להשיב, ולו בצורה פרגמנטרית, לשאלות הללו.

בשנים שחלפו מאז סיים את תפקידו כעורך כתב העת, הרבה יהודה שנהב-שהרבני לעסוק ביחסים המורכבים בין העברית לערבית. לאור העיסוק האינטנסיבי הזה, בחר שנהב לנצל את ההזדמנות לרפלקציה עצמית כדי לדמיין את הגיליון שלא הספיק (או שלא ידע שברצונו) לערוך. וכך, בפרפורמנס בורחסיאני משהו, שנהב מפרסם בגיליון הזה "פתח דבר" לגיליון מיוחד בנושא "הלשון הריבונית וריבונית הלשון". כדרכם של פתחי דבר, הוא מציג את המאמרים שהיו יכולים להתפרסם בגיליון המיוחד הזה.

ליאורה בילסקי בחרה לחזור אל המסה "מחשבה ביקורתית בצל המשפט", המבוססת על הרצאתה באירוע לציון עשרים שנה לתיאוריה וביקורת. הקריאה המחודשת של המסה מפנה מבט אל תהליכי "רסיגניפיקציה" – שימוש בתיאוריה הביקורתית בדרך המעקרת את הביקורת מתוכן. הקריאה הזו צומחת מתוך דיאלוג שבילסקי מנהלת עם עפרה בלוג,

חוקרת צעירה הבוחנת מנגנוני הפליה בישראל ובארצות הברית. מאמרה המשותף מאיר אפוא את "עצם הליך הרפלקסיה על כתיבה קודמת – הליך שהוא דיאלוגי במהותו, לא רק בין הכותבת ובין עצמה, אלא גם בינה ובין חוקרים שמציעים קריאות חדשות". לעשרת הטקסטים שכבר הוזכרו נוספו שלושה טקסטים המציעים סוג שלישי של "קריאה חוזרת" – קריאה פנורמית יותר של חוקרים העוסקים בהיבטים שונים של כתב העת ופעילותו. יאלי השש בוחנת את התפתחות השיח המזרחי בכתב העת. לטענתה, הזרם המרכזי של השיח הזה כיום מציע את עולם הדת הפוסט-חילוני כאלטרנטיבה ללאומיות חילונית; השיח אמנם מתיימר להציג רדיקליזם פוליטי, אבל למעשה הוא נשען באופן מסוכן על פרדיגמות שמרניות ועל פנטזיה מיסטית. שאול סתר קורא מחדש את המאמרים פורצי הדרך שפרסמה שרה חניסקי (1952-2008) בתיאוריה וביקורת ובוחר את ה"קריאה" שעשו מאז. מתוך הקריאה החוזרת סתר עומד על דפוס הביקורת המרכזי שנוסח בכתב העת לאורך שנות התשעים ומתאר כיצד הפך בהדרגה לדיסציפלינה אקדמית. ולבסוף, גלעד רייך בוחן את מקומו של הדימוי הוויזואלי בתיאוריה וביקורת מאז היווסדו. מבין עשרות תיקי העבודות והמסות החזותיות שפורסמו בכתב העת, אצר רייך את "תיק תיקי העבודות" – שילוב של דימויים וטקסט מסאי הסוקר את המוטיבציות ואת התפיסות השונות שעיצבו את הפן החזותי של כתב העת.

*

חטיבת המאמרים הראשונה בגיליון חוזרת אפוא אל העבר ובוחרת ברטרנספקטיבה טקסטית שפורסמו בכתב העת לאורך השנים; לעומת זאת החטיבה השנייה – שכותרתה "קריאת כיוון: לקראת סדר יום תיאורטי-ביקורתי חדש" – מפנה את מבטה אל העתיד. מובן שהצורך להצביע על כיווני מחשבה חדשים הוא חלק מהותי מהתנהלותו השוטפת של כתב העת, אולם יש להודות כי פעמים רבות שגרת העשייה, הכרוכה בטיפול בכתבי יד שנשלחים אלינו ובמטלות העריכה וההפקה, איננה מותירה די זמן לעסוק באופן שיטתי במיפוי האתגרים ובבחינת אופק האפשרויות. גיליון החמישים מספק כאמור הזדמנות מצוינת להישיר את מבטנו קדימה; עם זאת, כדי לשרטט מגמות עתידיות, עלינו להצביע קודם כול על המגמות העיקריות שאפיינו את כתב העת בשנים האחרונות. קודם שאפנה לתאר את חלקו השני של הגיליון, אעצור אפוא לנסח דין וחשבון, ולו קצר וטנטטיבי, בנוגע לאופיו של הדיון התיאורטי והביקורתי שהתנהל בכתב העת בתקופת כהונתי כעורך.

שני דיונים, שלובים זה בזה, שהתעצמו מאוד בשנות עריכתו של יהודה שנהב – פוסטקולוניאליזם והשיח המזרחי – המשיכו להיות דומיננטיים בתיאוריה וביקורת, אבל תועלו לכיוונים חדשים. השימוש בתיאוריות פוסטקולוניאליזם לבחינת יחסי כוח לאומיים, גזעיים ואתניים בישראל/פלסטין הגיע למיצוי מסוים, ואת מקומו תפס ניסיון להרחיב את היריעה ההיסטורית, הגיאוגרפית והתרבותית. וכך, המאמרים שפורסמו בשנים האחרונות בכתב העת בחנו את המקרה הישראלי/פלסטיני בהקשר השוואתי (דוגמה לכך היא גיליון 44,

שהוקדש כולו לנושא "הודו/ישראל"; השתקעו בתפר שבין לימודים פוסטקולוניאליים לבין היסטוריה אימפריאלית (למשל בגיליון 49, שכלל חטיבה של מאמרים ומסות שציינו מאה שנים לאירועי 1917); או ביקשו למתוח את שאלת הזיקה בין הציונות לאימפריאליזם אל מעבר להקשר המוכר (למשל במאמרו של רפי צירקין-סדן בגיליון 48, הממקם את מחשבתו האוריינטליסטית של ז'בוטינסקי בתפיסת הספר המזרחי של האימפריאליזם הרוסי).

גם הדיון במזרחיות, שעודנו נוכח מאוד בתיאוריה וביקורת, פנה לאפיקים חדשים. חוקרות ובהן כלנית צאלח (גיליון 46), ריבי גיליס (גיליון 47) ויאלי השש (גיליון 48) פיתחו מהלכים תיאורטיים ומתודולוגיים פורצי דרך הקושרים בין השיח המזרחי והשיח על אודות מזרחיות לבין סוגיות מעמדיות – באקדמיה, בהתנחלויות או בחקר העוני. המסה פורצת הדרך של השש, שהציעה את ה-White Trash האמריקני כמסגרת מושגית להבנת מקומם של המזרחים בהגמוניה הציונית-ישראלית, מתקשרת למגמה נוספת שהתחזקה בכתב העת בשנים האחרונות: אימוץ הטרמינולוגיה של לימודי לובן ולימודי פרפורמנס כדי לעמוד על טיבו של מנגנון ההשתכנוזות ובאמצעותו לערער גם על תפיסת האשכנזיות כמהות מונוליתית (ראו למשל את מאמריהם של אורנה ששון-לוי ואבי שושנה בגיליון 42; אורי שוורץ בגיליון 43; ודנה גרוסוירט קחטן בגיליון 48).

טקסטים רבים שכללו את הדיון בשאלות מגדריות, וגם כאן אפשר להצביע על שני כיווני מחשבה עיקריים. כיוון אחד – העולה ממאמריהם של לימור מעורד דנון (בגיליון 42) וצבי טריגר (בגיליונות 44 ו-49) – בוחן יחסי כוח חברתיים וגופניים הנובעים מטכנולוגיות חדשות של פרויקט (כמו פונדקאות או הולדה לאחר המוות מזרעו של מת) או מהניסיון לערער על פרקטיקות רפואיות ותיקות יותר (כמו ניתוחים לקביעת מין). הסוגיות המורכבות הללו נבחנות בהקשרן המקומי, על רקע האידיאולוגיה הציונית וה"כיוון-כוח" של מדינת ישראל. מגמה אחרת הניכרת בבירור בכתב העת היא קידום המחשבה הקווירית – למשל קריאה קווירית במגילת רות (רות פרסר, גיליון 43); דיון בהגירה קווירית מישראל כחריגה מציר הזמן הלאומי (הילה עמית, גיליון 45); או עיסוק בכינונה של זהות קווירית בפריפריה בישראל (גילי הרטל, גיליון 49).

מבחינה תמטית, הכיבוש המשיך לעמוד בלב רבים מהמאמרים ומהמסות שפורסמו בשנים האחרונות בתיאוריה וביקורת. גיליון 47, גיליון נושא בעריכת אריאל הנדל וארו מגור, הציג מחקרים עדכניים על ההתנחלויות בגדה המערבית כדי לקדם מסגרת אנליטית חדשה שבמרכזה מושג ה"נורמליזציה". טקסטים אחרים עסקו בהחלת המשפט הישראלי בבתי המשפט הצבאיים בשטחים (סמדר בן-נתן, גיליון 43); בתהליכי קולוניזציה וממשל בירושלים המזרחית (מאמריהם של אורן שלמה והונידה ע'אנם בגיליון 48); או בדימויה של העיר הפלסטינית רוואבי באמנות הישראלית (גלעד רייך, גיליון 48). זוהי רשימה חלקית כמובן: העיסוק האינטנסיבי של תיאוריה וביקורת בשליטה הישראלית בשטחים וביחסי יהודים-ערבים בישראל/פלסטין נעוץ בראש ובראשונה במחויבות פוליטית ומוסרית, אבל הוא משקף גם את מחויבותו של כתב העת לדיון רב-תחומי ובין-תחומי.

ולבסוף, הטקסטים שפורסמו בתיאוריה וביקורת בשנים האחרונות פיתחו והעמיקו את הדיון ביצירה ישראלית עכשווית: סרט הקולנוע אפס ביחסי אנוש (יופי תירוש, גיליון 43); תוכנית הטלוויזיה "כוכב נולד" (ארן ליביו, גיליון 44); שירי להקת הביילויים (עודד ארוז, גיליון 45); ותערוכות "רבת-תרבותיות" במוזיאונים בישראל (נועה חזן, גיליון 49). במאמר מקורי ובוולט במיוחד, שבחן את עלייתו של דמות הזומבי (גיליון 43), הציע מוריאל רם מסגרת מושגית חדשנית שקושרת בין תרבות פופולרית לבין שורה של מושגים ותחומי דעת אחרים: פוסטהומניזם, ביו-פוליטיקה ומצב החירום.

ואולם יש להודות כי מאמרו של מוריאל רם היה במידה רבה חריג בעיסוקו בזווית הפוסטהומניסטית; וגם כי הדיון ביצירה העכשווית לא אפיין, למשל, את מחקרי הספרות (הלא רבים) שפורסמו בתיאוריה וביקורת בשנים האחרונות. כפי שטענו עמרי הרצוג ויעל שנקר במסה שפרסמו בגיליון 45, חוקרי הספרות נוטים להתמקד ביוצרים הקנוניים המוקדמים (ברנר, פוגל) והרבה פחות בספרות הישראלית החדשה.

אולם אם צריך להצביע, במבט לאחור, על האתגר המשמעותי ביותר שעמו התמודדנו, הרי מדובר בפער המשמעותי בין המגוון העשיר של נושאים, מקורות וזירות שבהם עסק כתב העת – המקום הישראלי הוא כידוע הכול חוץ ממשעמם – לבין התחושה שהתיאוריה הביקורתית, הכלי שבאמצעותו נבחנו הנושאים והמקורות הללו, מדשדשת במקום. כפי שמציין שי לביא באחרית הדבר לגיליון זה, שגרת "המחקר התקני", שבהקשרים אקדמיים אחרים איננה מעוררת קושי מיוחד, מאתגרת את התיאוריה הביקורתית, שהמודוס אופרנדי שלה הוא מהפכה מתמדת באמצעי החשיבה. לדבריו, "כמו לוויין שמאבד מהירות ונפלט ממסלולו, חשיבה ביקורתית שאינה מתחדשת מאבדת כיוון וגובה". ההבנה הזו עמדה במוקד הניסיון שלנו להציע "קריאת כיוון" חדשה, הנבנית על גבי ומתוך הקריאה החוזרת.

*

כמו בחלקו הראשון של הגיליון, גם בחלק השני לוותה עבודת העריכה בהחלטות לא פשוטות – באילו כיוונים תיאורטיים להתמקד ולאילו מחברים לפנות. במכתב ששלחנו אל המחברים הסברנו כי אנחנו מבקשים לפרסם בחטיבה זו מאמרים שיציגו מגמות מקוריות ותחומי דעת חדשים בזירת המחקר, הביקורת והתיאוריה, מאמרים שיעלו לסדר היום כיוונים תיאורטיים חדשים ויחשפו את קוראי תיאוריה וביקורת לשינויים המתחוללים בשנים האחרונות בישראל ובעולם: פיתוח פרספקטיבות תיאורטיות חדשות; גיבוש אסטרטגיות מתודיות ואינטלקטואליות; והתמודדות עם שאלות פוליטיות ותרבותיות חשובות הניצבות בפני חוקרים בתחומי דעת שונים. ביקשנו מהמחברים לחשוב על האתגרים הדיסציפלינריים והתיאורטיים שעמם יש להתמודד, להציג את הכלים שהגישות החדשות מציעות, ולבחון כיצד כל אלה באים לידי ביטוי בהקשר הישראלי.

כפי שקרה בחטיבה הראשונה, לא כל הטקסטים שהוגשו לנו הבשילו לכדי מאמרים. בסופו של דבר התקבלו לפרסום שבעה-עשר טקסטים, שאותם שזרנו יחד, כנהוג, בהתבסס

על נקודות ההשקה ביניהם. עם זאת, ברור כי היה אפשר לארגן את המאמרים בסדר שונה לגמרי (וזה גם הסיבה לכך שתיאור המאמרים המובא להלן איננו משקף תמיד את סדר הופעתם בגיליון). חלק מהמאמרים מפתחים דיונים המתנהלים כבר שנים מעל דפי תיאוריה וביקורת, ומתמקדים במגמות עכשוויות ובאתגרים חדשים; אחרים מציגים בפני הקוראים מגמות חדשות, שזכו לתשומת לב מוגבלת; ויש כאלה הפונים אל כיווני מחקר שקוראי העברית טרם נחשפו אליהם. רבים מהם מתכתבים בדרכים מורכבות ומגוונות עם הטקסטים המתפרסמים בחלק הראשון של הגיליון.

"קריאת הכיוון" נפתחת בכמה מאמרים העוסקים בהתמודדותה של התיאוריה הביקורתית עם השינויים הסביבתיים, הטכנולוגיים והפוליטיים המזעזעים את עולמנו בשנים האחרונות. במאמרה "פוסטהומניזם: פרומתיאוס ונקמת הדקונסטרוקציה" מגדירה כרמל וייסמן את המחשבה הפוסטהומניסטית כ"צורת קריאה בלתי אנתרופוצנטרית המטילה ספק בהנחת הנאורות בדבר מרכזיותו של האדם בסדרי העולם, לצד ערעור על הגדרת האנושי והניסיון לפרוץ את גבולותיה הלכה למעשה". פרספקטיבה אחרת בנוגע למרכזיותו של האדם בעולם אפשר למצוא במאמרו של דן תמיר, הסוקר את אתגרי החשיבה הסביבתית בימינו ומתמקד ביחסי הגומלין הבין-תחומיים בין מחקר הסביבה במדעי הטבע לבין המחקר במדעי החברה והרוח. יחסי הגומלין בין הממד ה"פוליטי" של החיים ובין הממד ה"בילוגי" שלהם מתוארים במאמרו של ניצן ליבוביץ', המציג את הנחות היסוד של הביקורת הביולוגית ומסביר מדוע הן רלוונטיות כל כך להבנת התהליכים הפוליטיים שמתחוללים בעשורים האחרונים בעולם המערבי בכלל ובמדינת ישראל בפרט.

הקשר בין המודרנה לגלובליזציה, שנוכחותו מובהקת בשלושת המאמרים הפותחים, מקבל ביטוי שונה – אך משמעותי לא פחות – במאמרה של מירה בלברג, הבוחן את התפתחות מדע הדתות כדיסציפלינה עצמאית. בלברג מסבירה מדוע הדיסציפלינה הזו נעדרה מן האקדמיה הישראלית עד לאחרונה, וקוראת לחשוב מחדש על קטגוריות של דת ודתיות ובכך לקרוא תיגר על תפיסות מהותניות של דתות ותרבויות. תומר גרדי בוחן את השפעתם העצומה של תהליכי הגלובליזציה על הספרות העברית ומתאר את צמיחתה של "ספרות עולם עברית": ספרות כזו, הנכתבת בישראל, לא רק נקראת על ידי קהל קוראים גלובלי, אלא גם ממוענת אל קהל קוראים כזה ומפנימה אותו אל תוכה.

המציאות הכלכלית המשתנה, המעצבת מחדש את עולם הספרות (ואת ספרות העולם), ניצבת במוקד מאמרו של רונן מנדלקרן, הטוען כי ההיבט המשמעותי ביותר בהתאוששותו של הניאורליברליזם לאחר 2008 איננו שימור המדיניות הכלכלית (שעברה שינויים לא מבוטלים) אלא חיזוק סדרי הממשל הניאורליברלי של הדמוקרטיה הקפיטליסטיות. לכן, במוקד הביקורת צריך לעמוד דווקא הממד הממשלי. קתרין רוטנברג מבקרת ממד אחר של הניאורליברליזם: הפמיניזם הניאורליברלי שצמח בעשורים האחרונים במדינות המערב, ונותק לגמרי ממושגי מפתח ליברליים כגון שוויון, צדק ושחרור – מושגים שעיצבו את תנועות הנשים ואת הפמיניזם הליברלי מראשיתם. הצורך לנסח מחדש את מקומה ואת

תפקידה של הביקורת הפמיניסטית ניצב גם במוקד עבודתה של מירי רוזמריין; מאמרה משרטט מפה של סובייקטיביות פוליטית פמיניסטית עכשווית, כפי שהיא מתגבשת בדיונים התיאורטיים המרכזיים בהגות הפמיניסטית בשנים האחרונות.

כמו רוזמריין, רבים מהמחברים מתארים את הניסיונות להתמודד עם המשבר שאליו נקלעה התיאוריה הביקורתית. איילת בן-ישי מציעה סקירה ראשונה מסוגה בעברית של מגמה חדשה בחקר הספרות: להתרחק מהגישה הפרשנית-חשדנית, המבקשת לחלץ מהטקסט את מה שנחבא לכאורה במעמקיו, ולפתח פרקטיקות של "קריאת פני השטח" המבכרות את הקיים על פני הנעדר ואת הטקסט על פני הסאבטקסט. מתן שפירא מציג בפני קוראי העברית את משנתו של האנתרופולוג הברזילאי אדוארדו ויווירוס דה קסטרו, שגישתו הפרספקטיביסטית מאפשרת לקרוא תיגר על ההנחה כי ייצור ידע אקדמי מעוגן בהכרח בחובה מוסרית לשחרר אוכלוסיות מוכפפות מסוגים שונים של דיכוי. הזיקה בין האני לבין האחר ניצבת גם במוקד מאמרם של עירן דורפמן ואביתר קופנהגן, הטוענים כי מצבה המדולדל של הפילוסופיה הקונטיננטלית נובע מהתרופפות המתח שבין "החיים" ו"העולם". השניים מצביעים על דמות הכפיל, "יצור שהוא אני ולא אני, אני ואחר", כאמצעי להיחלץ מהמבוי הסתום שאליו נקלעה הפילוסופיה.

שלושה מאמרים מציעים נתיבים תיאורטיים וביקורתיים חדשים או מחודשים לדיון בכיבוש וביחסי ישראלים-פלסטינים. אריז' סבאע-ח'ורי מציגה סקירה שיטתית של פרדיגמת הקולוניאליזם ההתיישבותי ומדגישה את הרלוונטיות המקומית שלה – הן להבנת המפעל הציוני והן לניתוח הסוציולוגיה של ייצור ידע בישראל. לטענתה, הופעתה המחודשת של הפרדיגמה בשנים האחרונות נעוצה בתמורות שהתחוללו בפוליטיקה הפלסטינית בישראל ובמקומם המרכזי של אקדמאים פלסטינים בפיתוח השיח הזה. אפרת אבן-צור דנה בתרומתם של רעיונות פסיכואנליטיים לביקורת האלימות הפוליטית, ומתמקדת בסוגיה הסבוכה של טראומה ועדות של מי שפגעו באלימות בזולתם. הדיון בסוגיה, בפרט בהקשר הישראלי, מחדד את הצורך במציאת דרכים לחבר בין חדר הטיפולים למרחב הציבורי. רננה קידר ורון דודאי עוסקים במתח דומה, בזירה המשפטית: מאמרם דן ב"צדק מעברי" (transitional justice), כלומר בשאלה כיצד חברות מתמודדות עם מורשת של סכסוכים ופגיעה המונית בזכויות אדם. לטענתם, ההקשר הישראלי מלמד כי עקרונות וטכניקות של צדק מעברי יכולים להיות שימושיים גם לפני תום הסכסוך – למשל בזירה הפוליטית והתרבותית האופוזיציונית.

ולבסוף, שלושה מאמרים מציעים התפתחויות מרתקות בכמה זירות מחקריות שלא תמיד זכו, על אף מרכזיותן, לדיון משמעותי מעל דפי תיאוריה וביקורת: רוני הולר עוסק בעלייתם של לימודי מוגבלות; דפנה הירש דנה בתחום לימודי האוכל; ואילו דרור הררי מציג את התפתחותם של לימודי פרפורמנס. שלושתם מציעים סינתזה מועילה בין סקירת התחום, כפי שהתגבש בעולם בעשורים האחרונים, לבין האתגרים הספציפיים והכיוונים

הייחודיים העולים בהקשר הישראלי – בין שמדובר בדימוי האידילי של הגוף הציוני; במקומם של החומוס והבמבה בתרבות הישראלית; או בביקור הנשיא האמריקני דונלד טראמפ בישראל.

כאמור, הגיליון נחתם באחרית דבר מאת שי לביא, ראש מכון ון ליר ויושב ראש מועצת המערכת של תיאוריה וביקורת. לביא נסמך על טקסטים נבחרים מהגיליון כדי לעמוד על טיבו של המפנה האפשרי בתיאוריה הביקורתית. מצד אחד, אין ספק שלביא צודק בטענתו כי התחדשותה של החשיבה הביקורתית מותנית בין היתר בהפניית המבט הביקורתי פנימה, אל התיאוריה הביקורתית עצמה. מצד שני, דומני כי הגיליון ממחיש שיש חשיבות גדולה גם לפיתוחן ולשכלולן של נקודות מבט חדשות הפונות החוצה, אל שאלות, שחקנים וזירות שלא זכו לתשומת הלב הראויה. אין לי ספק כי גם בהיעדר מפנה דרמטי וחד-משמעי במעמדה של התיאוריה הביקורתית, המקום הישראלי – על מורכבותו, מעלליו ומצוקותיו – ימשיך לספק לנו די הזדמנויות לקדם "כתיבה בין-תחומית ורב-תחומית מתוך ביקורת מתמדת על גופי ידע קנוניים".

*

כיוון תיאורטי חשוב המבליח מדי פעם בגיליון החמישים אולם איננו זוכה לפיתוח ישיר הוא תחום החקר הנקרא לימודי בעלי חיים. הסיבה לכך היא שזהו נושאו של גיליון 51, גיליון מיוחד בעריכתו של יואב קני שיראה אור בקיץ 2019. את כותרות הטקסטים שיופיעו בו אפשר למצוא, כנהוג, על גבי הכריכה האחורית של גיליון זה.

עם פרסום גיליון 51 אסיים, לאחר שש שנים וחצי, את כהונתי כעורך תיאוריה וביקורת. זוהי אפוא הזדמנות להודות לכל מי שסייע לי במהלך העבודה: לחברי המערכת המצומצמת ומועצת המערכת; למחברי המאמרים והמסות; לחברים ולעמיתים שסייעו לי לא פעם בעצה טובה (תודה מיוחדת שלוחה לפרופ' יהודה שנהב); ובעיקר לקוראים השופטים אשר ללא עבודתם החשובה, הנעשית מאחורי הקלעים, לא ניתן להוציא לאור כתב עת כזה, בין-תחומי ורב-תחומי.

תודתי נתונה לצוות המסור של מכון ון ליר, ביתו של כתב העת מאז ייסודו: לד"ר טל כוכבי, ראש ההוצאה לאור של המכון, על הסיוע, האוזן הקשבת ומתת השכל הישר; ליעל של-ויגיטר, על חמש שנים של השקעה ומסירות יוצאות דופן כמזכירת המערכת; ולסנדה פוקס, מזכירת המערכת הנוכחית, המסיימת בימים אלה את תפקידה, על השילוב הלא שכיח בין רצינות לבין הומור דק. למזכירת המערכת הנכנסת, ענת שלם, אני מאחל הצלחה וסיפוק בעבודתה.

נעמה פנחס-צפור הייתה עורכת הלשון של כתב העת במשך כשמונה שנים, עד שנת 2017. עורכות הלשון אינן זוכות לרוב להכרה על עבודתן החשובה, ואני שמח על ההזדמנות להודות לנעמה על ההתמדה והדבקות במטרה: למדתי ממנה הרבה מאוד – על השפה העברית, על טיפול בטקסטים ועל יחסי אנוש. תודה רבה גם לעורכות הלשון

המעולות מצוות המכון, רונית טפירו ואיילת קמאי, על תרומתן בהזדמנויות שונות; למעצבת נעמי מורג; וכן לכל עורכי הלשון האחרים שהסתייענו בהם, למתרגמים, למגיחים ולאנשי העימוד והדפוס.

לצד המאמרים המתפרסמים בו, כתב העת מפרסם בקביעות מסות וסקירות ספרים שאינן עוברות שיפוט אקדמי, אבל דווקא משום כך דורשות יוזמה והשקעה רבה בליווי ובעריכה. אני מודה מאוד לעורכי מדור "מסה וביקורת" שפעלו בתקופתי – יניב רוין-אל, אלה גלס ומתן בורד – על תרומתם הגדולה לכתב העת, ומאחל להם הצלחה בהמשך דרכם האקדמית. תודתי נתונה לפרופ' גבריאל מוצקין, ראש המכון לשעבר, שנתן בי את אמונו; ולפרופ' שי לביא, ראש המכון הנוכחי, על כל התמיכה והסיוע. גם כשלא הסכמנו, ידענו להתעלות מעל המחלוקות כדי לקדם את פעילות כתב העת. אני משוכנע שהוא ידע להציע את תיאוריה וביקורת אל שיאים חדשים.

ממש עם ירידת הגיליון לדפוס התבררנו כי ד"ר שאול סתר נבחר על ידי ועדת חיפוש מיוחדת לתפקיד העורך הבא של כתב העת. האתגרים הכרוכים בתפקיד, כפי שהגיליון הזה מדגים בצורות כה מגוונות – וכפי ששאול עצמו מתאר במסה המבריקה שלו על עבודתה של שרה חניסקי – הם רבים, אבל כך גם הפוטנציאל והחשיבות הטמונים בו. בשם כל קהילת תיאוריה וביקורת, אני מאחל לשאול הצלחה במשימה המרתקת והחשובה שנטל על עצמו. אין לי ספק כי יפתח דרכים חדשות לקדם את הביקורת – והתיאוריה; ואני ממתין בסקרנות ובציפייה לפתח הדבר הראשון שלו, שיצטרף למסורת הארוכה שתוארה כאן. אינני יכול לדמיין את עבודתי לאורך השנים ללא ניסיונה הרב, תושייתה וידידותה של עורכת המשנה, אורנה יואלי-בנבנישתי, שעבדה לצידה. היכרותה עם כל ההיבטים השונים של עבודת המערכת ונכונותה להיחלץ לעזרה בכל הקשר שהוא היו קריטיים ליכולת שלנו להוציא לאור שני גיליונות רחבי היקף בשנה; ואין לי ספק כי נוכחותה תסייע לכתב העת גם בהמשך דרכו. אני מודה לה מקרב לב. ולבסוף, תודתי ואהבתי לשירה זייטק ולבנותינו תמר, טליה ורות – על ההבנה, הסבלנות והתמיכה.